

USUVAHETUS JA PRIIUSULISTE LIIKUMINE EESTIMAA KUBERMANGUS 19. SAJANDI LÖPUL

Kädi RIISMAA

Riigi Kodakondsus- ja Migratsiooniamet. Lai 40, EE-2010 Tallinn, Eesti

Esitanud T. Veispaik

Toimetusse saabunud 17. novembril 1993, ümbertöötatult 25. jaanuaril 1994, avaldamisele lubatud 17. veebruaril 1994

19. sajandi lõpul haaras Eestimaa kubermangu ulatuslik usuliikumiste laine. Põhiliseks kujunes priiusuliste liikumine 1870.—1880. aastail. Sellega olid ühenduses massiline õigeusku siirdumine 1880. aastail ja baptismi tung Eestimaale 1890. aastail. Käesolev artikkel käsitleb priilaste tegevust ning usuvahetust.

Priilaste liikumine algas rootslastega asustatud Noarootsis ja Vormsil, levides sealt Eestimaa mandriossa. Liikumises väljendus avalik rahulolematuus ametliku luteri kirikuga, mida peeti liiga ilmalikuks. Lisaks olid sellel ka sotsiaal-majanduslikud põhjused. Valdav osa «ärganuist» ühines baptistidega, ent siiski säilisid mõned väikesed priilaste kogudused veel 1920.—1930. aastailgi.

Usuline käärimine valmistas pinnast ulatuslikuks õigeusku siirdumiseks 1880. aastail. Seniste uurimuste andmeil on usuvahetuse põhjused enamasti majanduslikku laadi. Sooviti vabaneda luteri kiriku koormistest. Usuvahetust soodustas ka õigeusu preestrite rahvalähedane eluviis. 1895. aastast sai õigeusku siirdumise eestvedajaks Eestimaa uus kuberner vürst S. Sakhovskoi, kes püüdis allutada stiihiliselt puhkenud liikumist venestuse eesmärkidele. Et usuvahetus talurahva ainelist olukorda ei parandanud, lakkas liikumine 1880. aastate lõpul.

Eestimaa kubermang sai läinud sajandi lõpukümnendel usuliste «tuhinate» tallermaaks. Tegemist oli vennastekogudustega, priiusuliste liikumisega 1870.—1880. aastail, baptismi tungiga Eestimaale ja ulatusliku õigeusku siirdumisega 1880. aastail.¹ Käesolev artikkel vaatleb põgusalt priilaste tegevust ja õigeusku siirdumist.

Õige laialdane ja radikaalne oli priiusuliste ehk priilaste (rahvapärastelt ka «tõrreusuliste» või «hüppajate») liikumine, mis tekkis 1870. aastate keskel Läänemaal Vormsis ja Noarootsis, levides sealt Hiiu-, Harju-, Järva-, Pärnu- ja Tartumaalegi. Paljudes paikades tekkisid priilaste kogudused oma vanemate ning palvemajadega. Priilased asusid eitava seisukohale kooli ja kiriku suhtes. Osa neist lahkus luteri kirikust, teised jäid kiriku liikmeiks, kuid ometi tundsid end kiriku sundusest «prii» olevat ja toimetasid ise kiriklikke talitusi — ristimist, armulauda, isegi laulatust, kusjuures mõnikord endine kiriklikult sõlmitud abielu kehtetuks tunnistati.

«Ärkamised» algasid Rootsist tulnud kooliõpetajatest misjonäride õhutusel Vormsi ja Noarootsi koolilaste hulgas, varsti aga tabas tuhin

¹ Postimees, 1894, 21. veebr.

täisealisigi, kellest paljud otsekohe kuulutajateks ning äratajateks hakkasid. «Ärkamise» tunnuseks oli iseäralik «magus tunne südames», mida peeti «armuseisuse» märgiks, «ärkamise» tagajärjeks aga patust pööramine ja uuesti sündimine. Armastust Kristuse vastu ja jumala armust osasaamist tunti otse ihulikult ja sellele eesmärgile püüeldi enesepiinamaise kaudu. «Armu läbimurde» tõestuseks olid iseäralikud kehalised liikumised: värisemine ja tantsimine («hüppajad»). Kõlbelise elu edene-misele oli liikumisel tuntav positiivne mõju: viina- ja õllejoomine jäeti maha, samuti mõnesugused halvad elukombed, ka piibud heideti kõr-vale. Tekkinud priilaste kogudused olid harilikult väikesearvulised ja koguduste vanemad lihtsad, ilma koolihariduseta mehed. Põhimõtteliselt olid kõik koguduse liikmed, ka naised, preestriks ning võisid «lugeda». Vanemad ei saanud palka, vaid ainult kingitusi.

Koguduse korraldus oli üsna lihtne ja meenutas esimese ristikogu-duse aegu; samuti taotleti lihtsust ka vaimulikel talitustel. Liikumise algul ei kasutatud ristimisel vett, lihtsalt asetati kuiv käsi ristitava peale. Hilisemal ajal kasteti valges riides ristitavad vette («tõrreusu-lised»). Koguduse palvetundides kuuldus kohati n.-õ. «keelte rääkimist», ka aimati esimest ristikogudust järele «armastuse söömaaegade» pida-misega. Sõnakuulutusteski valitses esimese ristikoguduse meeoleolu: pea-rõhk langes Kristuse tulemise kujutamisele ja ootamisele. Selle eel pidi käima patust pööramine, mille tarvis kasutati erilisi võtteid patuunest ärkamise saavutamiseks: põrgu- ja taevakirjeldused olid õige konk-reetsed.

Liikumises väljendus avalik rahulolematuus ametliku kirikuga, mida peeti liiga ilmalikuks ning mille teenrid arvati olevat usuliselt leiged ja rahvale võõrad. Üks osa priilasi suundus 1880. aastail Lääne- ja Har-jumaal vene õigeusu kirikusse, teine osa leidis 1890. aastail Eestis tegu-tema hakanud baptistide juures enesele mõtte- ja tundekaaslasti ning laskis end uuesti ristida. Huvitaval kombel leidis just neis kihelkon-dades, kus «ärkamine» kõige tugevam, suuremal arvul vene usku mine-jaid. Vormsi saarel oli vastuolu luteri kiriku ja kohaliku õpetajaga nii terav, et «ärgranud» endisesse kirikusse tagasipöördumisest kuulda ei tahtnud, vaid peaaegu täiel arvul vene usku läksid.

Et «ärgranute» hulgas moodustasid enamuse vaesed ning vähese hari-dusega inimesed, siis ilmneb vastuolus kirikuga lisaks usulisele selgesti ka sotsiaalne moment: luteri usu kirikus nähti mõisnikele õige ligidal seisvat härraskirikut. Vene õigeusu kirik esines märksa rahvameelsemal kujul ning temalt oodati rahva olukorra mõistmist, nagu üldse omandas Vene riigivõim mingisuguse päästja aupaiste. Muidugi pidid luteri kiriku vastuabinõud usuliikumisele «ärgranuid» sügavalt haavama. Et palvekoosolekute keelamine kubeneri poolt, lugijate vangistamine ning neile isegi ihunuhtluse andmine haagikohtuniku käsul sündis kiriku juhtide pealekäimisel, oli «ärgranute» hulgas kindel veendumus. Sotsiaalse aluspinna olemasolule viitab ka asjaolu, et «ärgranute» juhtide hulgas leidis Suhhumisse väljarändamisele õhutajaid.²

Priilaste liikumine laiemas ulatuses vaibus 1890. aastail. Siiski säi-lis mitmeid väikesi kogudusi, eriti Saaremaal. Suurem osa neist regist-reerus Eesti iseseisvuse ajal mitmesuguste teiste nimetuste all.

Seesugune usulise vormi otsinguis avalduv käärimine valmistas tea-tud määral pinda massilisele vene õigeusku siirdumisele. Talurahva seas levis lootus parandada oma elutingimusi usuvahetuse teel. Lisaks sel-lele pakkus huvi õigeusu taga seisev poliitiline võim, mis sektantlusel puudus ning mis võis tagada kindlat toetust ja abi ka mõisnike ning luteri pastorige vastu.

² Kõpp, J. Usulisi liikumisi Eestis, II. — Usuteaduslik Ajakiri, 1926, 11, 76—87.

1840. aastail levis ulatuslik usuvahetusliikumine Liivimaa kubermangus, haarates umbes 100 000 talupoega.³ Talurahva hulgas hakkas levima kuuldus, nagu saaksid need talupojad, kes «keisri usku» lähevad, maad («hingemaad») ja pääseksid ühtlasi mõisniku võimu alt. Talupoegade saadikud hakkasid hulgaliselt Riias käima selgitamaks «keisri usku» siirdumise tingimusi. 1840. aastate algul tugevdas tsaarivalitsus õigeusu propagandat Balti kubermangudes. Pihkva vaimulikus seminaris hakati õpetama eesti ja läti keelt, trükist ilmusid õigeusu katekismused neis keeltes. Talurahvaliidumise hoogustumise vahetuks ajendiks said 1845. aasta viljaikaldus ning sellele järgnenud nälg ja loomataud. Talupoegade viletsuse teravnemine tugevdas nende viha mõisnike ja pastoriite vastu. Seekord väljendus see religioosse liikumise vormis. Mõistagi alustasid pastorid ja mõisnikud külates ägedat võitlust talurahva «hingede» pärast. Mõisnike rakendatud surveabinõude ja ka selle tõttu, et vastalvitute majanduslik olukord oluliselt ei paranenud, hakkas liikumine aja jooksul vaibuma. Ent pretsedent oli loodud ja soodsate tingimuste kujunedes puhkes analoogiline liikumine 1880. aastatel Eesti maa kubermangus, eeskätt Läänemaal.

Õigeusu leviku uut puhangut soodustas seegi, et pärast 1840. aastate Lõuna-Eesti usuvahetusliikumist oli Liivimaal rohkesti õigeusklikke eestlasi. Riias tegutses vaimulik seminar, kus õppimise võimalust kasutasid paljud eesti noormehed.⁴

Alates 1880. aastaist toimus Lõuna- ja Lääne-Eestis sihikindel kihutustöö õigeusu kasuks peamiselt vaimuliku sisuga kirjanduse levitamise kaudu.⁵ Ilmselt polnud otseseks eesmärgiks laiaulatusliku õigeusku siirdumise õhutamise, küll aga võis agitatsioon anda rahva hulgas stiihiliselt tekkinud mõttele kindlama kuju.⁶

Leida Loone andmeil selgub ajaloolise traditsiooni kogumisest, et vene usku siirdumise algatajad olid enamasti ümbruskonna ärksamad tegelased, kes lugesid ajalehti ja raamatuid.⁷

Usuvahetusliikumise lähtekohas — Lihulas ja selle ümbruses — oli vene usku minekul protestiliikumise ilme, muud motiivid jäid tagaplaanile. Üsnagi mõõduandev oli ka soov pääseda sakslastest kirikuõpetajate kultuurilisest mõjust, s. t. vabaneda luteri usu koolist. Arvati, et vene õigeusu kool teeb targaks, võimaldab põhjalikumalt vene keele omandamist ja seega pääsu kõrgema astme koolidesse.⁸

Usuvahetusliikumist käsitlevas kirjanduses on vene usku mineku põhjusena korduvalt rõhutatud majandusliku külje tähtsust.⁹ Sellele viitab eelkõige suurema osa usuvahetajate kuulumine kehvema rahva hulka. Ent mitte alati polnud majanduslikud põhjused esikohal. Näiteks polevat Lihulas enamik inimesi uskunud kuulujutte mõisate jaotamisest.

Majandusliku kasu, peamiselt rendi alandamise ja maa saamise lootus näib olevat leidnud enam pinda liikumise keskusest kaugemal. Lisaks loodeti palju muudki: kord sooviti vabaneda kirikumaksudest, kord kirikuhoonete parandamise kohustusest; loodeti saada uut kroonu kulul ehitatud koolimaja; oodati vabanemist teoorjusest ja väeteenistusest, uute seaduste kehtestamist jne. Neis lootustes peegeldusid rahva toleaeagsed hädad.

³ Loone, L. Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885. Tartu, 1934, 9. (Äratrükk Ajaloolisest Ajakirjast, 1933, nr. 2—4.); Köpp, J. Kuidas Vene-õigeusk meie maale tuli. — Sirvilauad, 1906, X, 82.

⁴ Postimees, 1894, 21. veebr.

⁵ Köpp, J. Usulisi liikumisi Eestis, 76—87.

⁶ Loone, L. Usuvahetuslik liikumine, 10.

⁷ Samas, 21.

⁸ Samas, 23.

⁹ Leimann, N. (toim.). Õigeusu ajalugu Baltimail uuemal ajal. Riia, 1907, 112—113.

Rüütelkonna tegelaste väitel olevat niisugused jutud saanud alguse õigeusu preestritelt, kes petlike lubadustega meelitanud rahvast usku vahetama. Selle paikapidavust pole aga võimalik tõestada. Teadaolevalt rääkisid preestrid küll sellest, et õigeusklikud vabastatakse maksudest luteri kirikule. See omakorda võis anda tõuget muudele kuulujuttudele.

Usuvahetuse levikut soodustas ka õigeusu preestrite rahvalähedane eluviis. Nad erinesid härrasmehelikest luteri usu hingekarjastest, andsid nõu igapäevaelu küsimustes ja lohutasid õnnetuid. Preestreis loodeti leida asjatundlikku eestkostjat kubernerit juures ja kaitset sakslaste vastu. Tegelikult preestrid koostasidki palvekirju ning olid vahendajaiks talupegade ja kubermanguvalitsuse vahel.¹⁰

Preestrid püüdsid hoogustada vastloodud koguduste tegevust ja tõsta õigeusu mainet rahva seas. Tähtsateks sündmusteks kujunesid uute palve- ja koolimajade õnnistamine, millest enamasti võttis osa ka kubermanguvalitsuse esindajaid.

Usuvahetuse motiivid olid eeskätt majanduslikku laadi ja liikumine kulges üldiselt enam-vähem rahulikult. Ainult Hiiumaal tekkis mõningaid sekeldusi. Emmastes oli õigeusku siirdumine alanud harilikul viisil. Peagi tekkis aga tõsisem ärevus. Ilmselt ei piirdunud preestrid siin ainult puht hingekarjase tegevusega, vaid olid eraviisiliselt andnud nõu ka mõisnike majanduslikule survele vastu panna. Seetõttu hakkasid talupojad tõrkuma kiriku- ja kroonumakse maksust. Alles pärast pikemaid seletusi rahvas rahunes ja kroonumaksud nõuti jälle sisse.¹¹

Uute koguduste juurde asutati ka koole. 1884. aasta lõpul olevat Eestimaa kubermangus olnud juba 10 õigeusu kooli.¹² Ligi pooled õigeusu koolidest asusid 1890. aastate algul ikka veel renditalude tibatillukestest toauberikes.¹³ Nagu selgub rahvaloenduse andmete võrdlusest, jäi õigeusklike haridustase madalaks ja mingit erilist rahvahariduse edendajat õigeusu kirik Eestis ei kujutanud.¹⁴

1885. aastal määrati kõigisse Balti kubermangudesse uued kubernerid. Neist kolmest kõige aktiivsem, eriti õigeusu levitajana, oli Eestimaa kuberner vürst S. Sakhovskoi.

Sakhovskoi oli fanaatiline venestuse pooldaja. Tema arvates oli vähe administratiivsete reformide teostamisest Baltilmail. Parim vahend eestlaste ja lätlaste täielikuks venestamiseks pidi olema nende rahvaste õigeusustamine.¹⁵

Sakhovskoi asus agaralt allutama eestlaste seas puhkenud usuvahetusliikumist venestamise eesmärkidele. Selleks püüdis ta esialgu kõrvaldada usuvahetajaile mõisnike ja luteri pastorite poolt tehtavad kitsendused ja takistused, hiljem aga taotles tsaarivalitsuselt abi õigeusu kogukondadele kirikute ja koolide ehitamiseks ning organiseeris rahva hulgas õigeusu kasuks tehtavat kihutustööd.¹⁶

Oma eesmärkide saavutamiseks asus Sakhovskoi kõigepealt tugevdama sidemeid õigeusu preestritega.¹⁷ Kubernerit energilise tegutsemise tulemusel hõlmas usuvahetusliikumine peagi kogu Põhja-Eesti ja õige-

¹⁰ Kõpp, J. Vene-õigeusk Läänemere maadel. — Postimees, 1905, 2. juuli.

¹¹ Loone, L. Usuvahetuslik liikumine, 40.

¹² Virulane, 1884, 20. jaan., 2.

¹³ Soop, K., Keskküla, U. Kuremäe klooster. Tallinn, 1967, 14—15.

¹⁴ Тройницкий Н. А. (toim.). Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Изд. Центр. Стат. Комитета Мин-ва Внутр. Дел, 21. С.-Петербург, 1905.

¹⁵ Spektor. Venestamise sihid ja tööriistad. — Postimees, 1910, 30. sept.

¹⁶ Из архива князя С. В. Шаховского. Материалы для истории недавнего прошлого прибалтийской окраины (1885—1894 гг.), III. С.-Петербург, 1909—1910, 5—7;

¹⁷ Grenzstein, A. Sakhovskoi ja venestus. — Olevik, 1912, 6. veebr.

¹⁸ Венюк на могилу эстляндского губернатора князя Шаховского. Статьи, посвященные памяти бывшего эстляндского губернатора князя С. В. Шаховского. Ревель, 1896, 58.

usku siirdujate arv kasvas märgatavalt. L. Loone arvates põhjustas edaspidi usuvahetust agarate preestrite kihutustöö.¹⁸ Tegelikult jäid esiplaanile ikkagi majanduslikud kaalutlused ning kubeneri ja tsaarivalitsuse suur poolehoid liikumisele vaid soodustas selle levikut.

Pole märgata, et liikumine oleks pärast 1885. aastat vaibunud. Usuvahetajate arv oli aastail 1885—1888 tunduvalt suurem kui liikumise algaastail. See kajastub ka toleaeegses ajakirjanduses.¹⁹

1885 jätkus usuvahetus Läänemaal — Hanilas, Karusel, Lääne-Martnas — ning Hiiumaal. Salvimisi esines ka Liivimaa kubermangus, näiteks Laiusel.²⁰

1886. aastal saavutas usuvahetusliikumine oma haripunkti. Eestimaa kubermangus siirdus õigeusku 3575 inimest. Elavamad paigad olid Harjumaa Risti, Juuru ja Paldiski; Läänemaal Haapsalu, Vormsi ja Martna; Virumaal Jõhvi. Usuvahetust tuli ette ka Tallinnas vangide hulgas.²¹

Õigeusku siirdumist ja koguduse asutamist Vormsi saarel soodustas eriti Baltimaa Õigeusu Vennaskonna tegevus. Tema eestvedamisel ehitati Balti kubermangudes õigeusu kirikuid, muretseti vaesematele kogudustele kirikuriideid ja muud vara ning kanti erilist hoolt vastsalvitud õigeusklike eest. 1886. aasta sügisel tehti kihutustööd Vormsi saarel, kus õigeusku siirdus umbes 500 inimest. Rootslaste salvimise puhul saabusid saarele Tartu ülikooli teoloogiaprofessor Obrastsov ja Kuremaa preester Orlov.²²

Ka kuberner pööras Vormsi sündmustele suurt tähelepanu, eeskätt saarel levinud sektantliku liikumise tõttu. See kandus ka mandri rannapiirkondadesse. Võitlus liikumise algataja, Rootsist tulnud misjonäri ja kooliõpetaja L. Österblomi maalt väljasaatmise ja õigeusu kannakinnitamise eest Vormsil oli päevakorral eriti 1886. aasta lõpul ja 1887. aasta algul.

Alates 1888. aastast hakkas usuvahetusliikumine pikkamööda vaibuma. Põhjuseks oli vastsalvitute pettumine majanduslike olude paranemise lootustes ja tsaarivalitsuse venestamistegevuse tunnetamine ka talurahva hulgas.

1888 salviti kolmes Balti kubermangus kokku vaid 1000 inimest, järgmisel aastal veidi vähem. Sellisele tasemele jäi usuvahetus kuni 1890. aastate keskpaigani, seejärel õigeusku siirdumist tegelikult enam ei esinenudki.²³

¹⁸ Loone, L. Usuvahetuslik liikumine, 42.

¹⁹ Perno Postimees, 1885, 20. sept., 2—3.

²⁰ Valgus, 1885, 20. märts.

²¹ Valgus, 1886, 3. juuli; Tallinna Sõber, 1886, 16. mai; Kündja, 1886, 18. veebr.; Virulane, 1886, 25. märts, 10. juuni, 19. aug., 25. nov.

²² Virulane, 1887, 8., 14. veebr.

²³ Olevik, 1890, 22. jaan., 242; 1891, 23. dets., 1041; 1898, 1. sept., 7914.

ON CHANGING RELIGIOUS PERSUASIONS AND THE MOVEMENT OF "FREE-BELIEVERS" IN THE ESTONIAN PROVINCE AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Kädi RIISMAA

At the end of the 19th century the Estonian Province was enfolded by an extensive trend of religious movements. The main of them were the "freemen's" or "free-believers'" movement in the 1870s and 1880s, in connection with enforcing Baptism into Estonia in the 1890s, and quite a marked conversion movement from Lutheran to the Orthodox Church in the 1880s.

The movement of "free-believers" emerged in the parishes mostly inhabited by Swedes — Noarootsi and Vormsi, spreading later on to the large areas of Western Estonia. This movement expressed obvious protest against the official Lutheran Church which was considered too secular. Besides, this movement had socioeconomic reasons as well. In the 1890s the movement of "free-believers" grew weaker. Most of its members went over to the Baptist denomination, but even as late as in the 1930s there were some small "free-believers" congregations in Estonia.

Such religious movements served as a grounding for extensive transition from the Lutheran to the Orthodox Church in the 1880s. According to the investigations, this transition was mainly caused by economic reasons. Peasants hoped to get rid of the tithing for the Lutheran Church. Another reason for the spreading of this movement was the more democratic behaviour and simpler life of Orthodox priests. In 1885 S. Shakhovskoy was appointed the new Governor of the Estonian province. From that time on he took the initiative in advancing the transition, and tried to subject this movement to the Russification of the Baltic nations. Yet, as the transition did not contribute in any way to the improvement of the living conditions of the peasants, this movement petered out by 1889.

СМЕНА ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ И ДВИЖЕНИЕ «ВОЛЬНОВЕРУЮЩИХ» В ЭСТЛЯНДСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Кяди РИИСМАА

В конце XIX в. по Эстляндской губернии прокатилась волна религиозных движений, основным из которых было движение «вольноверующих» или «вольных». Их деятельность пришлась на 1870—1880-е годы, ставшие подготовительными для распространения баптизма в Эстонии, а также массового перехода лютеран в православную веру.

Движение «вольных» началось с заселенных шведами районов Ноароотси и о-ва Vormsi и распространилось отсюда в северо-западные приходы Эстляндской губернии. В этом движении выразилось недовольство «вольных» официальной лютеранской церковью, которую они считали слишком светской, а также своим бедственным социально-экономическим положением. В 1890-е годы движение затихло. Большинство «вольных» приняло баптистскую веру, однако несколько их маленьких общин сохранилось в Эстонии еще в 1930-е годы.

Подобное религиозное брожение подготовило почву для массового перехода лютеран в православную веру в 1880-е годы. Судя по данным исследований, причины этого явления были в основном экономические. Бедняки-крестьяне надеялись на улучшение своего тяжелого положения. К тому же сыграл свою роль простой и понятный народу уклад жизни православных священников.

С 1885 г. инициатором перехода в православную веру стал новый губернатор Эстляндской губернии С. В. Шаховской, который пытался подчинить стихийное народное движение целям русификации Прибалтийского края. Поскольку принятие новой веры не принесло крестьянам ожидаемого облегчения жизни, движение прекратило свое существование в конце 1880-х годов.